

Олександра Кудлай

ОРГАНІЗАЦІЯ, ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР

Розглядаються питання створення, організації внутрішньої структури та головні завдання діяльності народного міністерства земельних справ УНР.

Рассматриваются вопросы создания, внутренней организации и основные задачи деятельности народного министерства земледелия УНР.

Article deals with the problems of the creation, internal structure and the main task of the activities of the Ukrainian Popular Ministry of Agriculture.

Як відомо, з виданням 1-го Універсалу Українською Центральною Радою (УЦР) 10 червня 1917 р. розпочалося творення автономного устрою України. Наступним кроком у цьому процесі стало рішення Комітету УЦР від 15 червня утворити виконавчий орган управління — Генеральний секретаріат у складі 8 генеральних секретарств. Одним з них стало секретарство земельних справ. Очолив його член УСДРП Б. Мартос (йому на той час виповнилося 38 років), який мав досвід роботи у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини, Кубані. До 1917 р. він працював інспектором кооперації Полтавського губернського земства¹. У новому кабінеті В. Винниченка 21 серпня був затверджений товаришем генерального секретаря. Працюючи на цій посаді Б. Мартос став одним з авторів земельного законопроекту. Очолював земельне секретарство в цей час український есер М. Савченко-Більський, який до революції працював повітовим агрономом. 8 листопада він попросив про відставку у зв'язку з особистим несприй-

няттям головних положень земельної реформи, викладених у Ш Універсалі УЦР. Деякий час секретарство працювало без керівника, а наприкінці грудня 1917 р. генеральним секретарем було призначено українського есера О. Зарудного, якому було лише 26 років. В лютому 1918 р. у складі вже Ради Народних Міністрів* міністром земельних справ став український соціал-демократ М. Ковалевський, молодший за свого попередника на один рік. Останній мав незакінчену вищу освіту, напередодні революції займався кооперативною діяльністю.

Отже, посаду керівника секретарства земельних справ, згодом міністерства, займали члени двох найвпливовіших українських партій — УСДРП та УПСР, що по-різному бачили шляхи розв'язання земельного питання в краї і це, безумовно, суттєво впливало на роботу земельного відомства і, як буде викладено далі, призводило не тільки до складностей у внутрішній роботі міністерства, а й до перманентної загрози міністерської кризи в цілому. До того ж, більшість міністрів були надто молодими (про М. Савченко-Більського нема достовірних біографічних відомостей), та мали небагато досвіду як професійного, так і життєвого, зважаючи на їхній вік.

Відомості про склад та внутрішню структуру міністерства земельних справ в архівних матеріалах подаються з грудня 1917 р. Однак, початковий етап організації секретарства, коли на роботу для завідування різними галузями сільського господарства запрошувалися фахівці відповідних спеціальностей, закінчився у вересні 1917 р. Приблизно наприкінці літа — на початку осені 1917 р. було визначено

* 1У Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів (РНМ), генеральні секретарі ставали народними міністрами.

структуру генерального секретарства земельних справ у наступному вигляді: генеральний секретар, його товариш, Крайовий Український земельний комітет, Рада сільського господарства, Лісовий комітет та установи самого секретарства у вигляді відділів, що завідували окремими галузями управління — земельного, лісового, сільського господарства і економічного. Планувалося також у майбутньому утворити колективні органи по конярству і межовій справі².

Права, склад, завдання Українського Крайового земельного комітету, Ради сільського господарства, Лісового комітету мали визначатися окремими статутами, підготовленими секретарством земельних справ і затвердженими Тимчасовим урядом.

Відповідно до проектів штатів окремих департаментів міністерства, ухвалених Радою секретарства (міністерства) земельних справ у другій половині грудня, на цей час працював *земельний департамент* у складі трьох відділів — кількість працівників складалася з 57 осіб³. *Лісовий департамент* також мав три відділи (12 співробітників). *Сільськогосподарський департамент* включав 7 відділів і 82 співробітника⁴. *Загальна канцелярія* складалася з генерального секретаря, його товаришів, директора канцелярії та ще 12 службовців — всього 17 осіб⁵.

30 грудня обговорювався план створення у складі секретарства департаменту кооперації, сільськогосподарської економіки і статистики. Оскільки питання виявилось складним, вирішили залишити окремими самостійні відділи економіки, кооперації і статистики. *Відділ статистики* поділявся на підвідділи: біжучої сільськогосподарської статистики (збір та публікація статистичних даних); аграрної статистики (підготовча робота по проведенню земельної реформи); розробки сільськогосподарського перепису (обробка даних перепису 1917 р); адміністративного (вида-

ча довідок та видання періодичних довідкових збірників). Статистичний відділ на той час ще не працював — йшов процес комплектації штатів (передбачалося 22 штатні одиниці)⁶. Планувалося запросити до співробітництва фахівців-статистиків для виконання окремих видів робіт.

Відділ кооперації передбачалось поділити на підрозділи: хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальних сільськогосподарських кооперативів, технічний, культурно-просвітній та видавничий. Штат працівників складався з 8 осіб.

Відділ сільськогосподарської економіки внутрішніх підрозділів не мав⁷.

Ще наприкінці листопада планувалося створення відділу зерносховищ при секретарстві земельних справ, для чого одному зі співробітників було доручено зібрати необхідні матеріали⁸. У середині грудня був затверджений персональний склад відділу садівництва у кількості 40 осіб⁹.

На початку січня 1918 р. земельний департамент було вирішено поділити на 4 відділи — адміністративний, підготовки земельної реформи, управління державним майном та проведення земельної реформи. А при загальній канцелярії — утворити інформаційний відділ. Одночасно сільськогосподарські школи та лісові школи залишалися під юрисдикцією міністерства земельних справ¹⁰.

На середину січня 1918 р. внутрішня структура міністерства виглядала вже цілком визначеною — існували загальна канцелярія та 4 департаменти.

Загальна канцелярія поділялася на відділи:

загальний — з компетенцією ведення внутрішнього діловодства та діловодства Ради міністерства;

рахунково-бюджетний — займався складанням прибутково-видаткових кошторисів та виконував скарбові функції по міністерству;

інформаційний відділ — відав зв'язками з пресою, систематизацією оголошень та відозв міністерства.

Земельний департамент складався з відділів:

адміністративного — відповідав за упорядкування біжучих земельних відносин, персональний склад земельних комітетів на місцях, контроль за їх роботою;

відділ підготовки земельної реформи, в свою чергу, поділявся на підвідділи:

економічний, що опікувався об'єднанням робіт в межах міністерства по підготовці земельної реформи; збором даних наукової розробки з питання земельної реформи та їх систематизацією;

юридичний відав кодифікацією законодавчих положень, підготовкою пояснень та інструкцій до земельних законів; збором матеріалів щодо земельного законодавства; юридичною консультацією в його межах.

відділ державного майна з підвідділами організаційним та виконавчим;

відділ аграрної політики або проведення земельної реформи у складі двох підвідділів: землеустрою і переселення.

На чолі земельного департаменту стояв директор, відділи очолювали віце-директори, а підвідділи — завідувачі. У цьому підрозділі міністерства впроваджувався інститут інструкторів (9 осіб) для відрядження на місця з метою врегулювання земельних відносин, виконання доручень відділів та для роз'яснювальної роботи у земельних комітетах¹¹. Згідно штатного розкладу за січень 1918 р. у департаменті мало працювати 39 співробітників¹².

Лісовий департамент поділявся на 8 відділів.

Адміністративний займався особистим складом департаменту, а також службовцями лісової справи на місцях; управлінням лісництв; справами прийому і передачі дер-

жавного лісового майна; а також завідував лісовими школами.

Науково-педагогічний відділ опікувався освітою у сфері лісівництва, виданням книжок, журналів. Він мав засновувати нові фахові заклади та займатися розробкою спеціальної термінології.

Лісоохоронний відділ доглядав за належною охороною лісів і ревізував діяльність лісових відділів земельних комітетів у справах керування лісовими фондами та догляду за ними.

Організацією та проведенням посадок нового лісу, заходами по поліпшенню якості лісу, захисту від пошкоджень займався *лісокультурний відділ*.

Справа засадження лісами пісків, ярів і т. ін. була у компетенції *відділу лісової меліорації*.

Відділ лісоустрою виробляв нові плани лісового господарства на основі результатів попередньої роботи — ревізії лісових господарств з метою з'ясування змін, що сталися з ними за роки війни.

Технічно-економічний та *торгівельно-промисловий відділи* відали промисловою розробкою лісу, забезпеченням потреб лісових ринків, вивозом та завозом лісу.

В цілому перед лісовим департаментом стояло кілька головних завдань. Серед них: підготовка проекту основного лісового законопроекту; організація Крайового українського лісового комітету; розробка інструкції щодо діяльності лісових відділів земельних комітетів¹³. У січні 1918 р. штат департаменту налічував 46 осіб¹⁴.

Департамент сільського господарства поділявся на 7 великих відділів.

1. Відділ агрономічної допомоги з 8 підвідділами — агрономічним, польових культур, лукознавства, насіння, сільськогосподарських машин та знаряддя, добрив, «інтенсив-

них» культур, ентомології. 2. Відділ сільськогосподарської освіти та видавничий. 3. Відділ досвідної справи з підвідділами досвідних станцій, метеорології та дослідження природних умов краю. 4. Відділ скотарства мав 3 підвідділи; 5. ветеринарії — 3; 6. державного конярства — 2; 7. меліоративний — 3 (водного господарства, культурно-технічний та меліорації)¹⁵. В січні штат цього департаменту складався з 96 осіб¹⁶.

Три окремі відділи кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки вже весною 1918 р. були об'єднані в один **департамент сільськогосподарської економіки, статистики і кооперації**.

Головним завданням *відділу кооперації* стала організація хліборобських спілок та різноманітних сільськогосподарських кооперативів. Для розвитку цієї справи потрібна була велика кількість підготовлених інструкторів. Планувалося, що їх буде не менше як 30. Постійний штат відділу також налічував 30 осіб¹⁷. Його внутрішня структура на початку квітня визначалася підвідділами хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальної сільськогосподарської кооперації, технічним, культурно-просвітним та видавничим¹⁸. Відділ сільськогосподарської економіки розробляв питання торгівельної, транспортної і економічної політики у сфері сільського господарства¹⁹. У складі відділу було 12 штатних одиниць. У квітні 1918 р. він складався з підвідділів сільськогосподарської економіки, торгівельної політики і шляхів²⁰. Відділ сільськогосподарської статистики налічував 30 співробітників і мав 4 внутрішні підрозділи: аграрної статистики, сільськогосподарської статистики, біжучої сільськогосподарської статистики та довідково-видавничий²¹.

Додамо також, що 22 грудня 1917 р. О. Зарудний вніс пропозицію організації окремої колегії для розгляду планів

роботи секретарства для узгодження роботи окремих підрозділів. Такою колегією мала стати нарада директорів відділів як адміністративний орган. Для організації за професійною ознакою планувалося заснувати комітет співробітників. О. Зарудний окремо вказав на потребу самостійної роботи кожного відділу, незалежно від політичного становища адміністрації. Рада секретарства ухвалила утворити таку нараду у складі генерального секретаря, його товаришів, директорів відділів та проводити її засідання кожної суботи²².

Весною 1918 р. було порушено питання про видання «Вістника Народного Міністерства Земельних Справ». Рада міністерства прийняла рішення скласти редакційну комісію з представників департаментів і відділів²³. Однак часопис почав виходити лише у вересні 1918 р. за часів Гетьманату.

Отже, у середині січня 1918 р. внутрішня структура, завдання та обов'язки підрозділів міністерства земельних справ були визначені. Не всі штати укомплектовані і, на жаль, нема документальних відомостей чи була ця ситуація виправлена весною 1918 р. Коло справ відомства було дуже великим. Не тільки вирішення, а й просто взяття під контроль і оволодіння ситуацією на місцях, потребувало великої кількості посадовців. І вони мали бути не тільки технічними виконавцями певних доручень, а, перш за все, спеціалістами, фахівцями різних галузей сільського господарства, маючи відповідну кваліфікацію, досвід роботи та бути свідомими своєї справи.

Звертаючись до викладення найважливіших завдань земельного міністерства (секретарства), вкажемо на той факт, що вже при обговоренні на У сесії УЦР змісту майбутньої декларації Генерального секретаріату 26 червня М. Ковалевський слушно зауважив: «Важне місце в

діяльності Генерального секретаріату повинна зайняти земельна справа»²⁴.

Наступного дня декларацію ухвалили і його завдання у документі були сформульовані таким чином. Секретарство, перш за все, мало подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських земельних комітетів та рад селянських депутатів в Україні, здійснювати керівництво їх діяльністю у напрямку «громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем». Для об'єднання діяльності земельних комітетів секретарству доручалося утворити Український крайовий земельний комітет. Важливим напрямком роботи було «утворення українських кооперативних центрів»²⁵.

Одним з перших кроків у діяльності новоствореного відомства стало заснування курсів для підготовки організаторів і діячів земельних комітетів і селянської спілки. Програма курсів, що розпочинали роботу 1 серпня 1917 р, передбачала розгляд таких загальних тем: земельний фонд України; розвиток сільського господарства, сільськогосподарська промисловість, земельні і продовольчі комітети, аграрна реформа та селянська спілка²⁶.

Звітуючи про роботу Секретарства протягом 1,5 місяців на У1 сесії УЦР 6 серпня, Б. Мартос вказував, що секретарству доводиться працювати у складних умовах, адже земельне питання є дуже гострим в Україні, його треба негайно вирішувати, а фахових сил в земельному питанні мало, а ті що є або на фронті, або працюють на оборону. Секретарство приклало зусиль, щоб вивільнити для себе спеціалістів, але зустріло перешкоди з боку Тимчасового уряду, тому ці зусилля виявилися марними. Далі Б. Мартос відзначив, що на місцях робота поволі налагоджується, земельні комітети працюють. Заважають

цій роботі суперечливі телеграфні розпорядження центрального уряду. На думку дослідника О. Воронського концепція роботи секретарства Б. Мартоса полягала, перш за все, у «перенесенні всієї оперативної роботи по проведенню аграрної реформи на місця, в земельні комітети»²⁷. На завершення свого виступу секретар земельних справ висловив думку, що тільки Український сейм зможе вирішити земельне питання і звернувся до Центральної Ради, аби вона доклала всіх зусиль для організації сильної крайової влади²⁸.

Після ухвалення Тимчасовим урядом відомої «Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» (4 серпня 1917 р.), що обмежувала компетенцію Секретаріату та територію автономного управління, у розвиток 5-го пункту документа про визначення прав відомств місцевого управління, було підготовлено спеціальний додаток з переліком справ, що підлягали компетенції генерального секретарства земельних справ. У його юрисдикції знаходилося сільське господарство в цілому, пов'язані із ним різні виробничі галузі та державні маєтності. Головною метою інституції стала підготовка земельної реформи та проведення негайних тимчасових заходів по регулюванню земельних відносин. Серед низки завдань секретарства було — прийняття заходів щодо поліпшення і піднесення продуктивності сільськогосподарських та сільських промислів, допомога їх розвитку; завідування справою переселення і розселення сільського населення; опікування лісами та прийняття заходів до їх охорони і відновлення; охорона водних ресурсів, забезпечення їх раціонального використання; меліоративна справа; рибні та звірові промисли.

Для цього у відання генерального секретарства передавалися інституції російського міністерства хліборобства,

конярські заводи, ветеринарна справа, установи по межуванню землі та контроль над банківськими операціями в справі сільськогосподарських позичок²⁹.

На секретарство покладался також обв'язок допомагати діяльності земельних інституцій, кооперативних і громадських сільськогосподарських організацій, з'ясування місцевих потреб людності у сфері сільського господарства та їх задоволення³⁰.

Для погодження дій секретарства з діяльністю центральних російських установ представники міністерства хліборобства мали взяти участь у роботі головних органів секретарства з правом вирішального голосу.

Під юрисдикцію генерального секретарства земельних справ передавалися інституції Києво-Подільського і Волинсько-Холмського управлінь державними маєтностями; Полтавської губернії з Харківсько-Полтавського управління і Чернігівської з Чернігівсько-Могильовського управління та Київського управління в межах губерній, що були підвідомчі Генеральному секретаріату³¹.

Секретарство планувало провести реорганізацію та ліквідацію низки управлінь. Так, завідування всіма державними земельними маєтностями в межах кожної губернії планувалося передати губернським земельним комітетам. Для завідування лісовими маєтками при земельних комітетах утворювалися спеціальні лісові відділи за участю організацій лісоводів. Під опіку земств переходили також нижчі сільськогосподарські школи та інституції із загальним контролем з боку генерального секретарства земельних справ. Завідування ж більш великими підприємствами (заводами, фабриками і т.п.), а також середніми сільськогосподарськими школами мало здійснюватися земельним секретарством. За останнім закріплювалося право призначення та увільнення персонального складу підві-

домчих йому інституцій, включаючи тих осіб, що згідно закону призначалися Тимчасовим урядом за рекомендацією Генерального секретаріату³².

З офіційного листа секретарства земельних справ до управляючого Київською удільною округою з проханням залишити достатню кількість приміщень в будівлі управління для потреб секретарства, випливає, що офіційна передача російським міністерством землеробства всіх його місцевих установ у відання земельного секретарства мало відбутися у другій половині вересня 1917 р.³³

На засіданні Малої Ради 5 жовтня генеральний секретар М. Савченко-Більський доповів про стосунки секретарства з установами, які були передані під його юрисдикцію. Він вказував, що більшість установ взагалі не зносяться з секретарством, посилаючись на відсутність розпоряджень Тимчасового уряду. Маєтки «удільного відомства», які вже мали перейти під його управління, до цього часу залишаються у віданні російського міністерства. На думку голови земельного відомства це було пов'язано із затягуванням видання Тимчасовим урядом необхідних циркулярів³⁴.

Наступним документом, що окреслював сферу роботи земельного відомства стала декларація Генерального секретаріату України від 29 вересня 1917 р. Нею оголошувалося, що трудящим України належить право на землю, яку вони обробляють. Тому перед генеральним секретарством земельних справ постає завдання розробити план земельної реформи в Україні для внесення його на затвердження Українських і Всеросійських Установчих зборів. А до найближчих планів секретарства входить упорядкування земельними відносинами у взаємодії з земельними комітетами, які мають «широку компетенцію щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх

діяльності». До завдань земельного секретарства, як заявлялося у декларації, входило також об'єднання справи агрономічної допомоги, поширення шкільної і позашкільної сільськогосподарської освіти, розвиток кооперації та хліборобських артілей³⁵.

Окремо у документі наголошувалося, що секретарство буде готувати «перехід всіх лісів у національну власність», виробивши план організації лісівництва, меліорації, охорони лісів та природних багатств України³⁶.

Заявлена у першій декларації Генерального секретаріату (27 червня) справа організації Крайового українського земельного комітету була розпочата ухваленням 5 жовтня Малою Радою його статуту, підготовленого земельним секретарством³⁷.

Статут передбачав, що діяльність Українського комітету поширюється на всю територію, підвідомчу Генеральному секретаріату, а прилучення до нього земельних комітетів інших губерній залежить від постанов відповідних губернських і повітових земельних комітетів. Згідно документа завдання Комітету були наступними:

— об'єднання діяльності місцевих земельних комітетів, загальне керування їх роботою та контроль;

— вирішення скарг, поданих до повітових та губернських комітетів, скасування їх рішень;

— збір матеріалів до підготовки земельної реформи та розробка її проекту;

— підготовка документів стосовно управління державними маєтностями для Генерального секретаріату та врегулювання земельних відносин;

— вирішення спірних питань земельних відносин, що не відносяться до компетенції губернських земельних комітетів та «об'єднання діяльності місцевих камер примирення»;

— посилка представників Крайового комітету для ревізії, подання необхідних роз'яснень та запровадження негайних заходів до врегулювання земельних відносин³⁸.

Документом обумовлювалося погодження діяльності Головного земельного комітету (загальноросійського) та Крайового шляхом створення представництва обох комітетів. До Головного комітету подавалися всі проекти рішень Українського комітету, а саме: видання нових законів, скасування попередньо виданих законів, погодження чинності і розпоряджень Тимчасового уряду у сфері земельних відносин.

За статутом Крайовий український комітет складався з представників: по 5 — від губернських земельних комітетів (один з них мав бути членом губернської земельної управи); 2 — від генерального секретарства земельних справ; по 1 — від секретарств фінансів, торгу і промисловості, праці і внутрішніх справ; по 1 — від Головного земельного комітету, міністерства хліборобства і Центрального бюро по закупці цукру; по 2 — від Українського народного банку, Українського кооперативного комітету і по 1 — від кооперативів на кожну губернію. А також від наступних організацій: губернської ради селянських депутатів, обласної ради солдатських і робітничих депутатів, Всеукраїнської ради робітничих і солдатських депутатів, губернських земств та спеціалістів ряду вищих навчальних закладів, сільськогосподарських товариств³⁹.

Роботу Комітету планувалося організувати у вигляді сесій, які скликатиме Генеральний секретаріат один раз на місяць. У період між сесіями робота проводилася у комісіях, кількість яких визначав сам Комітет. Головою Крайового комітету був товариш секретаря земельних справ, його заступник обирався на загальних зборах Комітету. Вся виконавча робота і діловодство покладалися на секретарство земельних справ⁴⁰.

Після невдалої поїздки товариша генерального секретаря К. Мацієвича до Петрограда з метою узгодити підготовлені земельним секретарством законопроекти Мала Рада 24 жовтня доручила останньому підготувати проект закону про передачу землі у розпорядження земельних комітетів для внесення його на розгляд Центральної Ради⁴¹.

І вже наприкінці жовтня (30 числа) він був представлений на УП сесії УЦР. Цей тимчасовий документ не порушував основ землеволодіння та не скасовував приватну власність на землю. Документ більшістю голосів був ухвалений. Комітету Центральної Ради у зв'язку з цим було доручено після детального доопрацювання документу через Генеральний секретаріат провести його у життя, «ідучи невпинно до соціалізації землі»⁴².

Через кілька днів (3 листопада) Генеральний секретаріат у відозві до урядових і громадських установ України повідомив, що розробка закону про регулювання земельних відносин і про передачу «нетрудових земель» у розпорядження земельних комітетів на стадії завершення. «Закон буде видано незабаром. До того часу всі захватні своєвільні вчинки радиться припинити»⁴³.

Ситуація кардинальним чином змінилася після жовтневого перевороту у Петрограді та видання Центральною Радою Ш Універсалу 7 листопада 1917 р., який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР). У сфері земельних відносин Універсал задекларував, що «віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі» та інші нетрудові землі сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, скасовується. Оскільки вони є власністю всього трудового народу, вказувалося в Універсалі, вони мають до нього перейти без

викупу. У цьому зв'язку генеральному секретарству земельних справ доручалося негайно підготувати закон про управління земельними комітетами, виборними органами, землею до скликання Українських Установчих зборів⁴⁴.

Зрозуміло, що секретарство земельних справ у таких обставинах у доволі короткий час видало низку документів. Першим з них стало повідомлення, розіслане 15 листопада, до всіх земельних установ України про те, що зв'язки урядових і громадських інституцій в межах України з відповідними російськими установами припиняються, тому всі органи міністерства хліборобства підпорядковуються генеральному секретарству земельних справ⁴⁵.

Одночасно УП загальна сесія УЦР заслухала М. Савченко-Більського про діяльність земельного секретарства. Останній зауважив, що принципи земельної реформи, проголошені III Універсалом, не були узгоджені із його секретарством. Прийняття цього документу не підготовлене відповідною роз'яснювальною роботою серед населення. І це, впевнено доводив голова земельного секретарства, може призвести до стихійного захоплення поміщицьких земель селянством⁴⁶.

Тому 16 листопада Генеральним секретаріатом було видано спеціальне роз'яснення по земельному питанню. В ньому підкреслювалося, що скасування приватної власності на вказані у III Універсалі землі та перехід їх до трудового народу проводиться без викупу. Колишнім власникам було заборонено продавати, дарувати, чи передавати землю у власність. До Українських Установчих зборів ці землі передавалися земельним комітетам, однак самочинне захоплення земель, реманенту, лісів і ін. заборонялися. Одночасно Секретаріат брав на себе обов'язок подбати про службовців сільськогосподарських підприємств.

У документі ще раз наголошувалося, що приватна власність скасовувалася лише на «нетрудові землі» сільськогосподарського значення, не зачіпляючи земель трудових господарств. Право власності на землі міст, сіл і ін. населених пунктів, дач, городів, станцій і т. д. залишалося в силі. У справі лісів Генеральний секретаріат визнав їх особливе значення і до Українських Установчих зборів планував видати окремі закони⁴⁷.

Однак, звернення та заяви практично не мали ніякого впливу. Так, на початку грудня 1917 р. комісар Тимчасового уряду Таращанського повіту Шевченко повідомляв Київському губернському комісару, що новообрані волосні народні управи, не дивлячись на свій авторитет, не мають змоги відновити нормальне життя. Почастішали випадки правопорушень, коли переділ приватновласницьких земель, живого та мертвого реманенту здійснюється самим населенням, відбуваються погроми єврейських лавок, масова порубка лісу, грабування, самовільний захват млинів і т. ін. Місцева міліція безсила у боротьбі із самоуправством. Тому повітовий комісар вважав необхідним негайно збільшити склад народних управ та передати усі приватні володіння під захист земельних комітетів. А також заборонити селянам самовільно розпоряджатися майном приватних маєтків, доручивши цю справу земельним комітетам, та ввести певні покарання за самочинні дії⁴⁸.

Ще одним документом, підготовленим земельним секретарством одразу після видання III Універсалу, стала відозва від 14 листопада, в якій вказувалося, що незабаром на затвердження Центральної Ради буде внесено законопроект з детальною розробкою наступних положень:

- передача земель, на які розповсюджується скасування приватної власності, земельним комітетам;
- порядок передачі цих земель;

— категорії населення, яким буде передано землю у користування, і на яких умовах.

Відозва містила також ряд застережень щодо самочинного захоплення землі та сільськогосподарського знаряддя, руйнування тепер вже народного добра. Безземельним та малоземельним селянам пропонувалося звертатися до земельних комітетів та зберігати спокій. А останнім негайно взяти під охорону маєтки та провести їх інвентаризацію.

Окремо секретарство звернулося до службовців маєтків, обіцяючи оберігати їх інтереси, із проханням не покидати своєї праці та сумлінно виконувати свої обов'язки. Під юрисдикцію секретарства переходили господарства особливого значення — селекційні станції, конярські заводи, хазяйства по розведенню племінної худоби та ін.⁴⁹

У розвиток вищевикладеної відозви в середині листопада секретарство підготувало чергову постанову «Про служачих бувших економій». У документі вказувалося, що у зв'язку із проведенням земельної реформи і переходом у розпорядження земельних комітетів колишніх приватних економій, першим знадобиться велика кількість робітників — спеціалістів з усіх галузей сільського господарства. Тому земельним комітетам пропонувалося залишити, по можливості, служачих маєтків на своїх посадах, вважати їх службовцями земельних комітетів і виплачувати їм заробітну плату⁵⁰.

Відповідно до рішень і розпоряджень секретарства земельних справ губернські земельні комітети також видавали і розсилали свої постанови. Так, Київський губернський земельний комітет звернувся до повітових земельних комітетів з тим, щоб вони за допомогою волосних земельних комітетів на підставі III Універсалу та пояснень Генерального секретаріату 8–15 листопада негайно взяли

під свою охорону і контроль вказані в документах землі, маєтки і ліси, провели повну їх інвентаризацію. Управління маєтками залишалося при цьому в руках адміністрації маєтків. Відповідно службовці і працівники господарств залишалися на своїх місцях. У тих випадках, коли адміністрація відмовлялася від виконання своїх обов'язків завідування маєтками переходило до рук повітових земельних комітетів. Окремо наголошувалося, що рубка і заготовка лісу мали здійснюватися з дозволу земельних комітетів. Постанова набувала сили з 20 листопада 1917 р.⁵¹

На VIII сесії УЦР 14 грудня товариш генерального секретаря земельних справ Б. Мартос доповів про той безлад і розруху, що виникли внаслідок хибного тлумачення положень Ш Універсалу про перехід землі до рук народу. Він зауважив, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму, ... селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного»⁵². Нищення панських маєтків, садиб заможних селян, розподіл одібраного добра і реманенту, племінної худоби, порубка лісів стали звичною нормою життя у селі. У зв'язку з таким тяжким станом сільського господарства в цілому, Б. Мартос запропонував як найскоріше обговорити земельну справу та негайно призначити генерального секретаря земельних справ, бо попередній подав у відставку. На думку промовця треба було якнайскоріше ухвалити закон, який передбачав би покарання за нищення сільськогосподарського добра, і це, можливо, дозволить навести хоча б елементарний лад на місцях.

Далі сесія заслухала план земельної реформи, викладений Б. Мартосом. Він передбачав: збереження великих зразкових маєтків, де вирощується породиста худоба, селекційні господарства; допомогу з боку секретарства земельних справ господарствам — надання необхідних

машин, реманенту, насіння. Окремо товариш секретаря відзначив, що знищено багато плантацій цукрових буряків, які селяни засіяли хлібом. Завершуючи свій виступ, Б. Мартос заявив про свою відставку і висловив думку, що на посаді секретаря земельних справ повинен бути член партії соціалістів-революціонерів⁵³.

Того ж дня, на вечірньому засіданні, був зачитаний, підготовлений секретарством спільно із Земельним комітетом, «Тимчасовий земельний закон», головні тези якого були накреслені Ш Універсалом. Б. Мартос дав пояснення тих положень, з якими він особисто був незгодний. По-перше, це відсутність чіткого переліку земель, на які скасовується приватна власність; і по-друге — невизначеність процедури передачі землі. На його думку, розібратися зі всіма суперечностями зможуть лише Українські Установчі збори на підставі тих матеріалів, що збере секретарство земельних справ.

З приводу позиції українських есерів по земельному питанню Б. Мартос висловився цілком ясно: «Гасло «Земля народу», балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». Однак, не зважаючи на особистий скепсис, він запропонував прийняти тимчасовий закон, «який допоможе в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів»⁵⁴.

Після виступу Б. Мартоса розпочалися тривалі дебати. М. Зарудний (у. с.-р.) відзначив половинчастість цього законопроекту та його невідповідність принципу соціалізації (українські есери наполягали на цілковитому скасуванні приватної власності на землю). Він заперечував також положення закону про можливість викупу землі і виступив проти прийняття законопроекту. Російський соціаліст-революціонер Й. Скловський критикував документ через часткове залишення власності на землю, його шкідливість

для робітництва та збереження орендної плати за землю. К. Лукашевич (п.п.с.) також оцінив закон негативно, аргументуючи свою позицію тим, що він занадто «еластичний», а мав би бути прямим і остаточним. Михайловський (польський дем. централ) назвав документ узурпацією прав Установчих зборів і невідповідним положенням III Універсалу. Соціаліст-федераліст С. Шелухін доводив двозначність законопроекту з юридичної точки зору і неможливість ухвалення його у представленій редакції.

Далі виступив російський меншовик Д. Чижевський. Він вважав, що розглядуваний документ не може бути законом про земельну реформу, а є лише актом передачі землі земельним комітетам. Остаточний же земельний закон мають виробити Установчі збори. Він також висловився проти соціалізації землі, яка, на його думку, призведе до анархії. Тому Д. Чижевський виступив за ухвалення документу з деякими поправками.

Доповідач від фракції соціалістів-федералістів М. Кушнір вважав, що прийняття закону поспіхом дуже шкідливе і його необхідно передати у спеціальну комісію на доопрацювання. М. Порш (як представник фракції укр. с.-д.) відзначив, що земельний закон виходить за рамки тимчасового: «В аграрній програмі зацікавлені всі селяни: й ті, що працюють на селі, і ті що в місті. І коли треба говорити про соціалізацію, то не забувають того селянства, що зайнято по різних підприємствах»⁵⁵. Він також нагадав постанову Всеукраїнського селянського з'їзду про утворення Національного фонду, на яку і треба, за його переконанням, опиратися⁵⁶.

Наступного дня дебати з приводу прийняття земельного закону продовжилися. Усі доповідачі, головним чином селяни, висловилися проти законопроекту. Одним з пунктів документу, що викликав загальні нарікання, було поло-

ження про збереження недоторканості господарств у розмірі 40 десятин, що обумовлювало, на думку більшості, так звану «трудоу норму». Головним лейтмотивом виступів стало визначення, зроблене селянином Г. Тернюком: «Ви усі тут через принципи сперечаєтеся. А краще ви переробіть ваш закон, щоб всім селянам було добре»⁵⁷.

Після дебатів слово знов взяв М. Порш. Він зазначив, що земельний закон готувався Крайовим земельним комітетом та спеціальною комісією, де більшість склали соціалісти-революціонери. Тому незрозумілими виглядають тепер закиди з боку представників цієї партії. Він ще раз запропонував серйозно замислитися над вимогою соціалізації землі і відмовитися від демагогії. М. Порш, як голова комісії по розробці земельного закону, назвав зроблені зауваження несерйозними і знов запропонував прийняти закон з тим, щоб у спільній комісії були внесені всі додатки та поправки до закону.

На голосування було висунуто дві резолюції: від українських соціалістів-революціонерів про те, що закон не відповідає інтересам трудового селянства; передати його на доопрацювання до фракційної комісії та переробити на основі двох принципів — повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі. Резолюція містила також вимогу негайного призначення генерального секретаря земельних справ — члена партії українських есерів.

Друга резолюція — від фракції українських соціал-демократів — пропонувала наступну формулу переходу: основою закону мають бути постанови III Універсалу по земельному питанню, тому тимчасовий законопроект взяти за основу і одночасно передати його у парламентську комісію для доробки і подання на розгляд Центральної Ради.

Після оголошення резолюцій М. Порш зробив заяву, що у тому випадку, коли буде прийнята резолюція соціалістів-революціонерів, українські соціал-демократи відкличуть своїх представників зі складу Генерального секретаріату. До цієї заяви прилучився і представник соціалістів-федералістів М. Кушнір. Таким чином, виникла загроза кризи українського уряду. У цей день справа із земельним законопроектом так і не була вирішена⁵⁸.

Наступного дня, 16 грудня, робота розпочалася із звіту Генерального секретаріату. Після прийняття постанови з висловлюванням довіри Центральної Ради до свого виконавчого органу, напруга, викликана суперечностями з приводу земельного закону, дещо спала. Нарешті, 17 грудня, більшістю голосів була прийнята формула переходу, подана українськими есерами, наступного змісту. Законопроект не приймати, доручивши новоствореній комісії з пропорційним представництвом від усіх фракцій Ради підготувати новий законопроект, який мав бути поданий на розгляд Малої Ради. Основою майбутнього документу повинні були стати принципи повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі⁵⁹. Отже, перемогла точка зору есерів.

Того ж дня Центральна Рада обрала парламентську комісію для вироблення земельного законопроекту. До неї увійшли: 10 українських есдеків, 2 російські есери, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 представнику від меншовиків, Бунду, російських есерів та самостійників⁶⁰.

Комісія працювала кожного дня і за 2 дні (до 19 грудня) були обговорені основні положення майбутнього закону: скасування приватної власності на землю; право кожного громадянина на землю; про органи порядкування землею;

форми користування землею; правила користування землею; та обов'язки держави щодо забезпечення права на землю⁶¹.

20 грудня на засіданні Генерального секретаріату Б. Мартос знов прохав про відставку, посилаючись на зміст резолюції Центральної Ради по земельному питанню, і неможливість відповідати за роботу земельного секретарства. Відставка була прийнята і його обов'язки тимчасово доручили виконувати генеральному секретарю продовольчих справ М. Ковалевському⁶². Наступного дня секретарем земельних справ Мала Рада затвердила українського есера О. Зарудного.

22 грудня 1917 р. він вперше взяв участь у засіданні Ради секретарства земельних справ, як голова відомства, і виступив з вітальним словом. У своїй промові він відзначив, що ним будуть проводитися в життя попередні загальні принципи у земельній справі. Особливо важливою, на думку нового генерального секретаря, була праця лісового департаменту⁶³.

Справа із підготовкою і ухваленням земельного закону продовжилася у наступному році. IV Універсал УЦР (11 січня 1918 р) повідомляв, що розроблений закон про землю буде найближчим часом розглянутий Центральною Радою, а Рада Народних Міністрів, зі свого боку, вживе усіх необхідних заходів, аби до весни 1918 р. передача землі через земельні комітети до рук трудового народу відбулася. Ліси, водні ресурси, природні багатства переходили у порядкування українського уряду⁶⁴. І вже 16 січня на IX сесії УЦР за пропозицією М. Грушевського був одноголосно прийнятий, поданий напередодні, проект земельного закону в цілому⁶⁵. Закон мав тимчасовий характер, на період до скликання Українських Установчих зборів.

Законом оголошувалося скасування приватної власності на землю, яка з її «водами, надземними і підземними природними багатствами» стає «добром Української Народної Республіки». Право користування природними ресурсами належало всім громадянам УНР, а порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів — Українській Центральній Раді. Право управління в межах цього закону мали органи міського самоврядування — землями міського користування; та сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети — всією іншою землею. На центральний та місцеві органи порядкування землею покладалися обов'язки забезпечення права користування та охорони природних багатств. Закон містив також положення про засади користування землею та перелік перехідних заходів по запровадженню земельної реформи⁶⁶.

Вже після закриття 1X сесії УЦР міністерство земельних справ 16 січня звернулося до українського селянства з повідомленням, що спеціальна парламентська комісія працює над підготовкою тимчасового земельного закону для подання його на розгляд Українських Установчих зборів, які остаточно вирішать питання державного устрою УНР. Заявлялося також, що незабаром земельне міністерство опублікує інструкцію щодо правил діяльності земельних комітетів та порядку передачі і користування землею, реманентом, лісами, культурними угіддями та забезпечення хліборобів насінням, машинами і т.д. У зверненні підкреслювалося, що селяни повинні показати своє свідоме ставлення «до сучасних змін у земельній справі і рішуче не допускати руїни у господарстві»⁶⁷.

Наступного дня, 17 січня, відозву до селянства видала РНМ, в якій вказувалося, що тепер вся земля перейшла до рук трудового народу. Тому тепер перед останнім, земельними комітетами, народними управами, кооперативами,

комітетами селянських спілок стоїть нагальне завдання подбати, щоб вся земля була засіяна і зібрати врожай не менший, ніж у минулих роках⁶⁸.

Отже, перший етап у розв'язанні земельного питання в краї був пройдений. Центральна Рада ухвалила, нарешті, закон про землю, визначивши головні положення земельної реформи. За основу були взяті есерівські принципи вирішення цієї гострої, давно назрілої проблеми. Однак, реалізації закону завадила війна із більшовицькою Росією.

Укладення Брест-Литовського мирного договору, військова допомога Німеччини і Австро-Угорщини та пов'язані із нею зобов'язання взяті на себе УНР, кардинальним чином вплинули на діяльність Центральної Ради та її виконавчого органу Ради Міністрів. На початку весни 1918 р. головним завданням і турботою міністерства земельних справ стало забезпечення проведення посівної кампанії. Для цього Рада Міністрів асигнувала 10000 карб. І це був тільки перший грошовий внесок уряду у земельну справу. На засіданні РНМ 12 березня говорилося про необхідність вжити всіх заходів, щоб земля попередніх власників була засіяна, для чого допускалася участь у цій справі колишніх господарів. Планувалося також видати відозву до населення із закликом сумлінно провести посівну кампанію та розробити план конкретних дій щодо засіву земель без допомоги колишніх хазяїв⁶⁹.

Тоді ж була створена комісія по засіву земель, яка регулярно звітувала Раді Народних Міністрів. Діяв також Крайовий «насінньовий» комітет, у розпорядження якого перейшли усі надлишки посівного матеріалу та із дозволу якого він мав передаватися земельним комітетам за необхідністю⁷⁰.

19 березня земельне міністерство надіслало губернським, повітовим та волосним земельним комітетам телеграму з вимогою негайно вжити заходів для організації посівної

площі зернових культур та буряків, для чого необхідно було скликати наради за участю агрономів. Вказувалося також на потребу повідомити міністерство про кількість насіння, яке знаходилося у розпорядженні комітетів⁷¹.

Для з'ясування кількості селян, що за тимчасовим земельним законом мали отримати землю з українського земельного фонду, міністерство 21 березня на місця розіслало телеграму з проханням скласти відповідні списки та інструкцію щодо порядку складання таких списків⁷².

Наприкінці березня (24 числа) В. Голубович, як голова нового кабінету виступив у Малій Раді з програмою діяльності уряду. Стосовно роботи земельного міністерства він наголосив, що воно керуватиметься універсалами і попередніми законами Центральної Ради. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів. Останні ж мають бути реформовані за рахунок залучення до їх складу фахівців сільського господарства. Найголовнішою справою міністерства В. Голубович визначив весняну посівну кампанію, для успіху якої на місця відряджатимуться урядові інструктори⁷³.

Вірність обраному курсу земельної політики підтвердив і новий міністр земельних справ М. Ковалевський. У своєму вітальному слові до співробітників відомства 21 березня 1918 р. останній відзначив, що приймає посаду у складний момент, коли поміщики «знов підняли голову і вимагають повернути їм землю». Однак, міністерство залишиться на позиціях III і IV Універсалів УЦР з аграрного питання, додав міністр⁷⁴.

Питання про засів земельних площ заслухувалося в засіданнях РНМ неодноразово. 25 березня, після доповіді профільного міністра та виходячи із важливості справи йому пропонувалося двічі на тиждень звітувати перед кабінетом міністрів про хід кампанії⁷⁵.

У зв'язку з тим, що на місцях виникали суперечності між земельними комітетами та міським самоврядуванням, 9 квітня адміністративний відділ земельного департаменту видав циркуляр про розмежування сфер компетенції цих органів. Документом визначалося, що міське самоврядування порядкувало лише землями міського користування, де б вони не знаходилися. Те ж стосувалося і колишньої приватної власності міських садиб⁷⁶.

Але цей та ряд інших розпорядження не могли налагодити справу. Так, на III сесії Головного українського земельного комітету 17 квітня вказувалося, що найбільшою перешкодою на шляху впровадження в життя земельного закону і посівної кампанії було втручання в роботу земельних комітетів місцевих адміністраторів, військової влади як української, так і іноземної; відсутність коштів на утримання земельних комітетів; неузгодженість дій департаментів міністерства земельних справ. Тому було визнано необхідним негайно видати наказ про невтручання військової влади у роботу земельних комітетів, вжити заходів по врегулюванню фінансового питання, а також сповістити населення, що теперішні земельні норми є тимчасовими до видання земельного закону Українськими Установчими зборами, а весь врожай залишається в руках трудового населення⁷⁷.

За весь період роботи міністерства так і не був ухвалений статут земельних комітетів, що утворювалися ще з літа 1917 р. 15 квітня його розглянула Рада Міністрів, але в документі виявилось багато суперечностей у принципі представництва, юридичні неточності і його повернули на доопрацювання спільно із міністерством судових справ⁷⁸. Затверджені були лише штати земельних комітетів (20 квітня 1918 р.).

Наприкінці своєї діяльності Рада Міністрів ухвалила статут Державного хлібного бюро для внесення його на розгляд Центральної Ради.

Таким чином, задекларовані Універсалами Центральної Ради положення земельної реформи не завжди поділялися керівництвом міністерства (секретарства) земельних справ. До середини січня 1918 р. йшла боротьба між двома течіями Ради з приводу шляхів розв'язання земельного питання — повне скасування приватної власності на землю та передача її у власність держави (цієї позиції дотримувалися, головним чином, українські есери); та збереження великих прибуткових, зразкових хазяйств і маєтків для забезпечення продуктивності сільського господарства під контролем держави (таку позицію відстоювала більш поміркована і прагматична частина членів Центральної Ради). Ця боротьба стала причиною виходу частини генеральних секретарів зі складу Секретаріату після прийняття III Універсалу та загрози кризи кабінету в середині грудня 1917 р.

В результаті УЦР у січні 1918 р. ухвалила тимчасовий земельний закон, що скасував приватну власність на землю та передав право її порядкуванням до скликання Українських Установчих зборів Центральній Раді. Опорою земельного міністерства у проведенні земельної реформи на місцях мали стати земельні комітети усіх рівнів.

¹ *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 122.

² ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60 зв.

³ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12.

⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Спр. 57. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

⁷ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

⁸ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 245.

- ⁹ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19.
- ¹⁰ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 9–10.
- ¹¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 12–13.
- ¹² Там само. — Арк. 17.
- ¹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 13 зв.–14.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 17 зв.
- ¹⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 14 зв.–15.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 18.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 18 зв.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 15 зв.–16.
- ²⁰ Там само. — Арк. 19 зв.; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ²¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 19; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ²² Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.
- ²³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 20.
- ²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 131.
- ²⁵ Там само. — Т. 1. — С. 159.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 14.
- ²⁷ *Воронянський О. В.* Економічна політика Центральної Ради: Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 126.
- ²⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 225.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60–60 зв.
- ³⁰ Там само. — Арк. 60 зв.
- ³¹ Там само. — Арк. 61.
- ³² Там само. — Арк. 61 зв.
- ³³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 126.
- ³⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 332.

- ³⁵ Там само. — С. 324.
- ³⁶ Там само. — С. 324.
- ³⁷ Там само. — С. 333.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62.
- ³⁹ Там само. — Арк. 62 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 63.
- ⁴¹ Українська Центральна Рада... — С. 358.
- ⁴² Там само. — Т. 1. — С. 377.
- ⁴³ Там само. — С. 391.
- ⁴⁴ Там само. — 400.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 17.
- ⁴⁶ *Верстюк В. Ф., Осташико Т. С.* Згад. праця. — С. 155.
- ⁴⁷ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 449–450.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.
- ⁴⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 445.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 26. — Арк. 46 зв.–47.
- ⁵² *Верстюк В. Ф., Осташико Т. С.* Згад. праця. — С. 123.
- ⁵³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — К., 1997. — С. 23.
- ⁵⁴ Там само. — С. 24.
- ⁵⁵ Там само. — С. 26.
- ⁵⁶ Там само. — С. 25–26.
- ⁵⁷ Там само. — С. 27.
- ⁵⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 28–29.
- ⁵⁹ Там само. — С. 35.
- ⁶⁰ Там само. — С. 35.
- ⁶¹ Там само. — С. 50.
- ⁶² Там само. — С. 52.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.

- ⁶⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 103.
- ⁶⁵ Там само. — С. 113.
- ⁶⁶ Там само. — С. 128–130.
- ⁶⁷ Там само. — С. 126.
- ⁶⁸ Там само. — С. 127.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 16–16 зв.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 17.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 34. — Арк. 27.
- ⁷² Там само. — Арк. 28.
- ⁷³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 228.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 229.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 2 а. — Арк. 44–44 зв.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 25. — Арк. 94.
- ⁷⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 279.